

Tudományos kutatómunka a könyvtárakban

PAPP István - ZIRCZ Péter

A könyvtárak iránt megnyilvánuló társadalmi igények az utóbbi években jelentős mértékben növekednek s a fejlődési tendenciákat meghatározó objektív tényezők (a tudomány termelőerővé válása, az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése, a közigazgatás átszervezése, a szocialista demokrácia továbbmélyítése) arra utalnak, hogy az igények további, gyorsuló ütemű fejlődésével kell számolnunk. A társadalom információs és művelődési szokásainak és igényeinek megismerése, a kielégítésükre való felkészülés, az optimális könyvtári rendszer és a hatékony könyvtári szolgáltatások kifejlesztése intenzív kutatómunkát követel. Ugyancsak tudományos módszerekkel lefolytatott vizsgálódásoknak, helyzetelemzéseknek kell megelőzniük a művelődés- és könyvtárpolitikai döntéseket is.

Könyvtárpolitikánk és a könyvtárosok felismerték és - a rendelkezésre álló, viszonylag szerény anyagi és személyi feltételek között - igyekeztek is teljesíteni a követelményeket. A magyar könyvtárakban hagyományosan két területen folyik kutatómunka: a) a könyvtártudomány terén, b) egyéb tudományok terén.

Jelen írásunkban az utóbbival csak érintőlegesen - a könyvtárügy szemszögéből kiindulva - kívánunk foglalkozni, az e területen elért teljesítmények elemzése és a tennivalók számbavétele a szaktudományok feladata.

A) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI KUTATÁSOK

I. EREDMÉNYEK ÉS FOGYATÉKOSSÁGOK

A felszabadulás után a könyvtárügy gyorsuló fejlődése és a meginduló egyetemi könyvtárosképzés eredményei nyomán szélesebb körben bontakozott ki a kutatási tevékenység - akkor még szinte kivétel nélkül a nagy tudományos könyvtárakban. A kezdetben minden irányítást nélkülöző kutatások jelentékeny hányadát a témaválasztás ötlet-

szerűsége, a pozitivistá adatgyűjtés tulsulya jellemezte. A kutatások központi orientálásának szükségessége az ötvenes évek második felében került előtérbe. Az e téren megnyilvánult fejlődés főbb állomásait az OKDT Könyvtártudományi és Kiadványi Szakbizottsága működésének megkezdése, a KMK 1959. évi létrehozása és az 1960. évi könyvtártudományi kutatói konferencia jelentette. A könyvtártudományi kutatások első, átfogó jellegű rendezésére a 77.114/1960. MM. sz. utasítás kiadásával került sor. Az utasítás bevezette a kutatási témák bejelentésének és engedélyhez kötésének rendszerét, az engedélyezett témák kidolgozására munkaidőkedvezmény ("kutatónap") biztosítását tette lehetővé. Néhány év tapasztalatai nyomán célszerűbbnek látszott a kutatások minisztériumi engedélyezésétől eltekinteni és a jogkört decentralizálni: a 158/1968 (M.K.15.) MM sz. utasítás az engedélyezés jogát a könyvtárigazgatókra ruházta.

A könyvtártudományi kutatások programját az 1963-65 és az 1966-70 közötti időszakra dolgozta ki az OKDT szakbizottsága és a KMK. A kutatási programok kibocsátása csökkentette a témaválasztás spontaneitását, a vizsgált témák jelentékeny része a javasolt témakörökhöz kapcsolódott. Egészségessé vált, az 1959. évi kb. 60%-ról mintegy 40%-ra csökkent a történeti tárgyú kutatások aránya; fontosabb ennél azonban, hogy örvendetes módon megnőtt a 20. századi tárgyú témák száma. Nagyobb könyvtáraink hozzákezdtek saját történetük rendszeres megírásához, hazai könyv- és könyvtártörténetünk összefoglaló monografikus feldolgozásának első lépcsőjeként az ELTE Könyvtártudományi Tanszéke gondozásában megjelent "A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig" c. forrásgyűjtemény (folytatása előkészületben van). E jelentős eredmények ellenére a rég várt magyar könyv- és könyvtártörténeti összefoglalás kidolgozásának megkezdésére mindeddig még nem került sor.

A kutatási programok néhány témájára az MM Könyvtárosztály a KMK és az OKDT javaslatai alapján pályázatokat hirdetett, az értékelés munkáját az OKDT szakbizottsága végezte el.

A tulságosan gazdag programból a kutatók azokat a témákat választották ki, amelyek saját érdeklődésüknek és képességeiknek, gyakorlati lehetőségeiknek megfeleltek. E kézenfekvő jelenség következményeként fontos tárgykörökre alig vagy egyáltalában nem akadt vállalkozó (például: a könyvtári munka gazdaságossági kérdései, hatékonysága, az állományfeltárás nem hagyományos módszerei, gépesítés stb.). A pályázati rendszer - amely korábban ösztönzőnek bizonyult - az utóbbi években veszített vonzásából, a pályázók száma visszaesett (1967-68-ban mindössze 9 pályamunka érkezett be), a témaválasztás aggasztóan leszűkült. Bár a programok és pályázatok sok valóban értékes, nem egy esetben kiemelkedő jelentőségű munkát, tanulmányt eredményeztek (a Könyvtári Figyelő szinte minden évben ismertette a kutatási eredményeket) és a témaválasztás befolyásolása tekintetében sikerült is eredményeket elérni, az alapvető célt, a kutatások orientálását végül is nem sikerült megvalósítani.

Céljukat tekintve a kutatások helyi (hálózati) vagy országos szükségletet hivatottak kielégíteni. A helyi jellegű kutatás az adott könyvtárban, hálózatban felmerülő problémára keres megoldást, a kutatást engedélyező könyvtár konkrét igényét elégíti ki. A könyvtárügy egésze szempontjából természetesen azok a kutatások fontosabbak, amelyek országos könyvtárügyi gondok megoldását keresik vagy pedig egyedi problémá-

ból kiindulva általános érvényű megoldási javaslatokat eredményeznek. A bejelentett témák azt mutatják, hogy a kutatók jobbra részfeladatok végzésére vállalkoznak. Ezeknek mindenekelőtt az a magyarázata, hogy a nagy, komplexebb jellegű kutatási témák kidolgozása meghaladja az egyéni kutató lehetőségeit, a különböző könyvtárakban dolgozó kutatók csoportos munkája pedig a megfelelő szervezési és információs rendszer hiányában nem alakulhatott ki. A szükséges feltételek hiánya miatt a KMK ilyen tevékenységgel nem volt képes foglalkozni, munkája a kutatások statisztikai, kvantitatív jellegű értékelésére szorítkozott, amihez nagymértékben az is hozzájárult, hogy a kutatásokat engedélyező könyvtárigazgatók zöme a 157/1966. MM sz. utasításban előírt beszámolási kötelezettségének pusztán a kutatási témák bejelentésével s nem a kutatások értékelésével tesz eleget.

Fel kell figyelni arra is, hogy a kutatási tevékenység folyamatosan bővül a különböző főhatóságokhoz tartozó intézményeknél, amelyekre az előbb idézett utasítás hatálya nem terjed ki, és amely intézmények zöme az OKDT bejelentésre felkérő körlevélre sem válaszol. Ezeket az egyébként igen jelentős vállalkozásokat (un. "informatikai adaptációs" kutatások és kísérletek, továbbá egyes tudományos és szakkönyvtárak kísérletei korszerű információtárolási és visszakereső rendszerekkel) a KMK jelen körülmények között még regisztrálni sem tudja.

A könyvtártudományi kutatások kapcsán külön kell szólnunk a KMK tevékenységéről, amelynek több munkatervi feladata előzetes kutatómunkát feltételezett. (Csak a legutóbbiakat említve: tanulmányok készültek a közművelődési könyvtárak funkciórendszerének és állományának összefüggéseiről, a könyvtárak létesítésének és fenntartásának normatíváiról, a könyvtárügy műszaki fejlesztésének irányelveiről, az állam- és jogtudomány, valamint a szociológia könyvtári ellátottságáról, szociológiai vizsgálat folyt a munkások olvasási szokásainak a felderítésére, a különböző típusú településeken lakó értelmiség könyvtári igényeinek felkutatására.) Emellett a KMK erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy szoros együttműködést alakítson ki a rokon jellegű tevékenységet folytató intézményekkel (Népművelési Intézet, Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutató Központja, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése Piackutató Csoportja). Ezzel párhuzamosan a KMK-ban folyó kutatás jellegű tevékenységbe az utóbbi időben mind szélesebb körben sikerült külső konzultánsi, szakértői minőségben bevonni a megfelelő tudományterületek nevesebb képviselőit (szociológusokat, nyelvészeket, rendszerszervezőket stb.).

A kétségtelenül elért fejlődés gyengéje, hogy - személyi és anyagi feltételek hiánya miatt - mai napig sem sikerült szerves kapcsolatot teremteni a KMK és a könyvtárak kutatási tevékenysége között, s bár külső könyvtáros kutatók alkalmilag bekapcsolódnak a KMK egyes munkafeladatainak végrehajtásába, ez a kapcsolat egyedi és esetleges jellegű. Ennek következtében, noha a KMK látja el az országban folyó könyvtártudományi kutatások nyilvántartásának teendőit és saját maga is folytat kutatási tevékenységet, a kétféle tevékenység egymástól izoláltan folyik.

Végeredményben azt kell megállapítanunk, hogy a felszabadulás óta elért kétségtelen fejlődés ellenére a könyvtártudományi kutatások jelenlegi volumene, szervezettsége nem felel meg sem a vele szemben támasztott követelményeknek, sem a tudományszervezés mai színvonalának. Ennek okait az alábbiakban kíséreljük meg összefoglalni:

1. A kutatási tevékenység viszonylag lassu kibontakozása könyvtárügyünk fejlődési jellegzetességeivel magyarázható, a felszabadulás óta eltelt időszakot a könyvtárügy e x t e n z i v f e j l ő d é s e jellemezte, ami a minőségi fejlesztés alapjául szolgáló kutatás számára nem szolgáltatott kedvező bázist. A központi szervek (KMK, hálózati központok) tevékenységében is a módszertani munka és az oktatás volt tulsulyban, hiszen mindenekelőtt a könyvtári szolgálat alapvető eljárásait, munkamódszereit, szervezetét kellett kifejleszteni.
2. A felszabadulás előtt a nagy tudományos könyvtárak számos tudományág kiváló tudósait foglalkoztatták, a könyvtártudományi kutatásokkal más diszciplínákon (irodalomtörténet, történettudomány, állam- és jogtudomány) nevelődött kutatók foglalkoztak. A kutatóintézeti hálózat kialakulása és megerősödése, a felsőoktatás kaderszükséglete e kutatók jórészét elszívta a könyvtárakból. A kutatómunkára alkalmas s z a k e m b e r e k h i á n y a csak fokozatosan enyhült: az ELTE Könyvtártudományi Tanszéke csak az ötvenes évek elején bocsátotta ki az új szakemberek első évjázatát.
3. Könyvtártudományi kutatásainkat mindeddig az jellemezte, hogy s z e m é l y - h e z és nem intézményhez kötődtek, nem épültek be eléggé a tudományos kutatás egészébe. Jobbára hiányoznak a kutatómunka műhelyei, alig alakultak állandó vagy ad hoc kutatócsoportok. A könyvtártudományi kutatások költséges módszerei és időigényessége (szociológiai felvételek, gépi adatfeldolgozás, folyamatelemzések, szakirodalmi ellátottsági vizsgálatok stb.) meghaladják az egyéni - és nem is főfoglalkozásu - kutató lehetőségeit, a kutatások komplex jellege pedig más tudományterületek szakembereinek bevonását teszi szükségessé.
4. A könyvtártudományi kutatások a n y a g i é s s z e m é l y i ellátottsága rendkívül gyenge. Ezért kellett az országos kutatásirányításnak megelégednie az olyan kis hatásfoku szervezési eszközzel, mint a pályázat (és néhány publikációs lehetőség biztosítása), ezért kerültek tulsulyba az irodalom tanulmányozásán alapuló módszerek a valóság közvetlen vizsgálatával járó módszerekkel szemben, ezért volt egyetlen lehetőség a kutatónap a személyi kapacitás biztosítására, s végül ezért nem lehetett az erőket az országos fontosságú témák kidolgozására összpontosítani.

II. JAVASLAT A KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI KUTATÁSOK RENDSZERÉRE ÉS SZERVEZETÉRE

1. A kutatási tematika

A kutatómunka f ő t e r ü l e t e i t és irányait - a könyvtárügy előtt álló időszerű feladatokból kiindulva - az OKDT és a KMK javaslata alapján az MM Könyvtárosztálya jelölje meg. Az eddigi gyakorlattól eltérően azonban ne részletes prog-

ramot adjon, hanem nagy vonásokban határozza meg azt a néhány legfontosabb területet, amelyen az elkövetkező hosszabb időszakban kutatásokat kell folytatni. Elgondolásunk szerint a kutatások erre a három fő területre irányulhatnak:

- a) a társadalom könyvtári igényeinek feltárása, olvasás- és könyvtárszociológiai kutatások végzése, a könyvtári szolgálat hatásfokának vizsgálata;
- b) a könyvtári állomány információs és pedagógiai értékének vizsgálata, az irodalommal való ellátottság optimumának megállapítása, az általános és szakirodalmi ellátás tisztázása az egyes könyvtárak és az országos könyvtári rendszer vonatkozásában;
- c) a könyvtári gyakorlat (munkaszervezet, eljárások, szolgáltatások) vizsgálata, új megoldások kidolgozása, a hatásfok növelése érdekében; e területen belül külön meg kell említenünk, hogy hazánkban is időszerűvé vált a könyvtári ellátás nagy minőségi változásainak, az elektronikus számítógépek alkalmazásának az előkészítése.

A MM Könyvtárosztálya által jóváhagyott javaslat alapján dolgozza ki tehát a KMK a következő 5 éves tervidőszak részletes kutatási tervét, amely a konkrét feladatok megjelölésén kívül a megvalósítás szervezeti és anyagi feltételeit is tartalmazza. E kutatási terv konkrétan csak az országos érdekű és jelentőségű feladatokkal foglalkoznék, a benne megjelölt kutatási területek azonban a helyi jellegű kutatások javasolt irányait is megszabnák.

2. Kutatásszervezés

A könyvtártudományi kutatások szervezetében a következő munkamegosztás kialakítása látszik célszerűnek:

- Az MM Könyvtárosztálya tudománypolitikai irányító funkciót gyakoroljon: hagyja jóvá a kutatási irányelveket és terveket, biztosítsa és - megfelelő, konkrét kutatási célprogramok alapján - ossza szét a kutatások finanszírozására szolgáló pénzeszközöket, ellenőrizze a kutatási tervek végrehajtását, s tevékenységét egyeztesse a könyvtár- és tájékoztatástudományi kutatásokat folytató intézmények főhatóságaival.

- Az OKDT - tanácsadó testületi minőségében - támogassa az MM Könyvtárosztályát tudománypolitikai tevékenységében: véleményezze a kutatási terveket, a kutatási jelentéseket, tegyen javaslatokat kutatási témákra, nagyobb időszakokban vitassa meg a könyvtártudományi kutatás országos eredményeit.

- A KMK váljon az MM Könyvtárosztálya kutatásszervezési szervévé: dolgozza ki a kutatási tervet, folytasson kutatásokat a jóváhagyott terv és jóváhagyott célprogramok alapján rendelkezésére bocsátott pénzeszközökkel, támogassa a más intézményeknél folyó könyvtártudományi kutatásokat, számoljon be a kutatások eredményeiről, tartsa nyilván és koordinálja a helyi kutatásokat, működ-

jék közre a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásában, fejlessze a más területek kutatóhelyeivel való és a nemzetközi együttműködést.

- A hálózati központok irányítsák a helyi (hálózati) jellegű kutatásokat, vegyenek részt - közreműködőként vagy egy-egy téma felelőseként - az országos terv végrehajtásában.
- Az egyes közművelődési, ill. tudományos és szakkönyvtárak saját szükségleteiknek megfelelően végezzenek kutatómunkát, intézményesen vagy munkatársaik révén vegyenek részt az országos kutatási terv végrehajtásában.
- A könyvtárosképző intézmények vállalják egy-egy országos jelentőségű kutatási feladat végrehajtását, ill. működjenek közre egyes témák kidolgozásában.

A kutatás szervezése terén az eddigieknél változatosabb és hatékonyabb módszerekre van szükség. Ilyenek:

- kutatócsoportok létrehozása egy-egy feladat megoldására, a csoport vezetője teljes vagy másodállásban a KMK vagy a téma kidolgozását elvállaló más intézmény alkalmazottja legyen;
- meghívásos pályázatok (ezeken, felkérés alapján, csak a megoldandó feladat szakértői vennének részt);
- nyílt pályázatok kutatási megbízásokra (a pályázók kutatási programot nyújtanak be, ennek alapján kaphatnak megbízást);
- kutatói státusok szervezése a KMK-ban (a kutató egy-egy kutatási feladat megoldására, ill. kutatócsoport vezetésére meghatározott időre - 1-3 évre - a KMK állományába kerül, a munka elvégzése után visszatér eredeti munkahelyére);
- intézmények megbízása egy-egy téma kidolgozásával (például az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének megbízása a könyv- és könyvtártörténeti kutatások végzésével, irányításával);
- külföldi tanulmányutak (elsősorban adaptációs kutatások folytatására, hosszabb időtartamra).

A kutatások anyagi alapjának tervezésénél a kutatói személyzet költségein kívül figyelembe kell venni az adatgyűjtés, a kutatási segéderők, a gépi adatfeldolgozás és a publikálás költségeit is.

3. Együttműködés

A kutatások hatékonyságának fokozása érdekében a jövőben fokozott, több irányú együttműködésre van szükség. Az országos témák központi finanszírozása reális alapot teremt az együttműködés fejlesztésére, a kutatásszervezési apparátus megszer-

vezése pedig a helyi témák vonatkozásában is erőteljesebb koordinációt tesz lehetővé. A könyvtárak és tájékoztatási intézmények kutatási együttműködésén kívül a hatékonyság fontos előfeltétele, hogy megfelelő kooperációs kapcsolat alakuljon ki más tudományterületek kutatóhelyeivel. Egyidejűleg törekedni kellene a külföldi könyvtártudományi kutatóhelyekkel való együttműködésre is. Az együttműködés módozatai: kölcsönös tájékoztatás a kutatási tervekről, a kutatási eredmények kicserélése, közös metodika alapján lefolytatott összehasonlító vizsgálatok, munkamegosztás alapján közösen lefolytatott vizsgálatok. Mindennek érdekében szorosabb kapcsolatokat kellene kialakítani a szocialista országok könyvtártudományi központjaival, és fontolóra kellene venni a szélesebb nemzetközi együttműködés lehetőségét az IFLA Könyvtártudományi Bizottsága keretében is.

B) EGYÉB (NEM KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI TÁRGYU) KUTATÁSI TEVÉKENYSÉG

A könyvtárosok tudományos érdeklődésének középpontjában hagyományosan a társadalomtudományok különböző területei állanak, a magyar könyvtárakból számos neves irodalomtörténész, nyelvész, történész került ki. A könyvtárakban jelenleg is szép számmal dolgozik olyan szakember, aki könyvtári munkakörének ellátása mellett választott tudományterületén megbízásból vagy publikációs szándékkal tudományos tevékenységet fejt ki.

A könyvtárosok által kutatott témák egy része nincs is kapcsolatban a könyvtár állományával, működésével, az e típusu kutatások mégis igen értékesek, mert módot adnak arra, hogy szakterületüket alaposan ismerő, tudományos tekintélyű szakemberek dolgozhassanak a könyvtárban, növeljék annak presztizsét.

A kutatási témák másik része - elsősorban a nagyobb szakkönyvtárakban dolgozó könyvtárosok kutatásai - a könyvtár állományán a tudományos igényű feltárásáért, illetőleg a könyvtár által kiszolgált tudományterület időszerű tudományos problémáinak a megoldására irányulnak. A könyvtár állományára támaszkodó kutatások folynak az OSZK-ban, az Egyetemi Könyvtárban, az OPKM-ben, az Orvostudományi Egyetemen, az Agrártudományi Egyetemen, a KSH könyvtárában stb. A könyvtárügy szögéből a nem könyvtártudományi kutatásoknak ez a típusa a leghasznosabb, mert azontul, hogy szoros kapcsolatot biztosít a könyvtár és az ellátandó tudományterület között, módot ad a könyvtári állomány tudományos felhasználására is.

Ebből a felismerésből kiindulva tette lehetővé a 158/1966. MM sz. utasítás, hogy a könyvtárigazgatók - a könyvtártudományi kutatásokhoz hasonlóan - az egyéb tudományterületeken kifejtett tudományos tevékenységet is munkaidőkedvezményrel támogassák. Ezt a lehetőséget véleményünk szerint elsősorban a könyvtárak állományát hasznosító kutatómunkára kellene kiaknázni.

A könyvtárakban folyó, nem könyvtártudományi tárgyú kutatások szervezése és finanszírozása az illetékes szakterületek feladata. A könyvtárügy e kutatásokat csak szerény mértékű munkaidőkedvezményrel képes támogatni. Kívánatos volna ezért, ha az érdekelt szakterületek megvizsgálnák, milyen szervezeti keretek között, milyen eszközökkel, szervezeti megoldásokkal tudnák hatékonyan előmozdítani a könyvtárakban elvégezhető kutatásokat.